

Bilgi Sosyolojisi ve Toplumumuzun Bilgi Sistemi

Mustafa AYDIN*

Giriş

BİLGİ, insanlığın en temel, ele alınışı bakımından da en kadim sorunlarından birisidir. Çok eski çağlardan beri din ve felsefeye konu olmuş, özellikle felsefe çevrelerinde genelde bir suje-obje ilişkisi olarak görüle gelmiştir. Bu çerçevedeki sorunlar da genelde soyut bir ilişki problemi olarak görülmüştür. Bu bakış açısı yanlış olmamakla birlikte çoğu kere bireysel kalmış ve toplumla olan bağlantılarına pek dikkat edilmemiştir. Bu bağlamda da suje toplumsal şartlardan ve onun inanç değer ve normlarından soyutlanmış bir suje, obje de yine tamamıyla yalınlaştırılmış bir obje olarak düşünülmüştür. Bu durumun ise, zihnimizdeki bir kurgudan öteye geçemeyeceğine pek dikkat edilmemiştir.

Bilgi Sosyolojisi, sosyolojinin bir alt dalı olarak, genelde bilgi sistemi-toplumsal yapı bileşkesinde ortaya çıkan sorunları ele alan bir disiplindir. Bir başka deyişle; bireysel düzeyin dışında toplumla ilişkisi kurulabilen bir bilgi anlayışı ve aynı zamanda bilgi sistemiyle bağlantısı bakımından her türlü toplumsal gerçeklik Bilgi Sosyolojisinin konusunu oluşturmaktadır.

Ancak iki yüzyılı aşkın bir zamandır pek çok düşünür, Bilgi Sosyolojisi başlığı altında olmasa bile kendi sistem yaklaşımları içinde bilginin toplumsal niteliğine işaret etmiş ve onun sosyal boyutuna atıflarda bulunmuştur. Esasen kendine has bir alanı, amaç ve yöntemi bulunan Bilgi Sosyolojisi sahası dışında da pek çok fikri, kültürel yaklaşım ya da sistemde sözünü ettiğimiz sorunlara değinilmiştir. Günümüzde bile Bilgi Sosyolojisini daha başka bazı disiplinlerle özdeşleştirenler var. Gerçi bir başka açıdan bakıldığında İdeoloji, Siyaset Sosyolojisi, Aydınlar Sosyolojisi, Kültür Antropolojisi, Genel Sosyoloji, Epistemoloji, Toplum Felsefesi ve benzeri disiplinler de Bilgi Sosyolojisinin ilgi duyduğu alanla yakından ilgilenmektedirler.

Özellikle XVIII. yüzyılda Condorcet gibi düşünürlerle belirgin hale gelmeye başlayan Bilgi Sosyolojisi A. Comte, E. Durkheim, M. Weber gibi klasik temsil-

* Doç. Dr., Konya Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Sosyoloji Bölümü.

cilerle gelişmiş ve XX. yüzyılın ortalarında K. Mannheim, A. P. Sorokin ve G. Gurvitch gibi düşünürlerle birlikte –bazı sorunlar bulunsa bile- alanı, amacı ve yöntemi belli bir disiplin haline gelmiştir.

Şu artık kesin olarak bilinmektedir ki dıştan pek çok benzerliklere, evrensel görünen bazı kültür şemalarına rağmen toplumlar ve hatta aynı toplumun değişik katları az çok kültürel, dolayısıyla da bilgisel farklılıklara sahip bulunmaktadır.¹ Çünkü her toplumun kendine has sembolleri, mitleri ve yüzlerce yıldan beri tekrarlanan, kurumlarınca onaylanmış ve toplumda genel olarak kabul gören kültür kodları vardır. İşte bütün bunlar aynı olayın farklı toplumlarda, farklı biçimlerde algılanmasını ve yorumlanmasını gerekli kılmaktadır. Peter Berger'in verdiği bir örnek, konuyu açıklayıcı niteliktedir: Bir kişinin, birileri tarafından ölmüş dedesinin, sevmediği bir yemeği yemeye zorlandığını anlatan rüya gördüğünü ve hatta bu rüyanın üç gün arka arkaya tekrarlandığını düşünelim. Bu rüyanın bir Batı (mesela ABD) ve bir de Doğu (mesela Mısır) toplumunda yorumlanış biçimleri birbirlerinden tamamıyla farklı olacaktır.² Büyük ihtimalle ABD'li birey bu rüyayı, akşam yemeğini veya içkiyi fazla kaçırması ya da bir dolaşım sorunu yaşamasıyla açıklarken; Mısırlı birey, ölmüş dedesinin manevî bir sıkıntısının olduğuna ve kendisinden manevî bir yardım beklediğine yoracaktır. Yani birincisi genelde olaya kendisiyle ilgili salt dünyevî bir olgu gözüyle bakarken, ikincisi daha özverici bir anlayışla ölmüş kişi ile ilgili manevî bir sorun anlayışıyla yaklaşacaktır. İşte bu anlayış farkları Bilgi Sosyolojisinin asıl konusunu oluşturmaktadır.

Bilgi Sosyolojisinin amacı, bilgi sistemleriyle toplumsal yapılar arasındaki ilişkileri inceleyerek, o toplumun geçmişine olduğu kadar, geleceğine de ışık tutmaktır. Burada dinamik sosyal ilişkiler söz konusudur. Çünkü bilgi sistemi hemen pek çok kurumdan daha fazlasıyla sosyal niteliklidir. Bu haliyle Bilgi Sosyolojisi aynı zamanda bilginin toplumsal yapı içerisindeki yerini göstermeye yarayan bir yöntemdir. Bilgi sistemini oluşturan bilgi türlerinin neler olduklarını, birbirleriyle olan ilişkilerini ve her birinin bütünle olan etkileşimlerini, uyum ve çatışmalarını, dinamik ve statikleşme çizgilerini gösterme amaçlıdır.

Bilgi Sosyolojisi çalışmalarında genelde hipotetik–dedüktif bir metot izlenir. Yani genel yargılar elde edebilmek için hemen her bilim dalı gibi bir tümevarım yolunu takip ederken, elde ettiği tümel yargıların doğruluğunu gösterebilmek için tümdengelimini doğrulayacak tekil ve somut verilere dayanır. Şüphesiz bu tekil ve somut veriler kendi gözlemleri olduğu kadar genel sosyolojik yaklaşımların ortaya koyduğu sonuçlar olabilir.

1 Şerif Mardin, *İdeoloji*, Ankara: İletişim Yayınları, 1999.

2 Peter Berger ve diğerleri, *Modernleşme ve Bilinç*, çev. Cevdet Cerit, İstanbul: Pinar Yayınları, 1985, s. 24-25.

Bilgi Sosyolojisi ve sorunlarını böylesi bir etiket altında ve doğrudan ele alan özellikle Türkçe pek az eser vardır. Ancak içerik olarak konuyla ilgili, değerlendirilebilecek yeteri kadar malzeme bulunmaktadır. Şüphesiz analitik bir okuyuşla bunlardan önemli bilgi ve belgeler elde edilebilir ki bizim yaptığımız da bundan başkası değildir.

Şüphesiz Bilgi Sosyolojisi genelde Sosyolojinin bir alt birimini oluşturmakla birlikte kognitif dünyamızın önemli olgularından değerlerin başlıca yansıma alanlarından birisi olan dinden sanata, alt yapısını ideolojinin oluşturduğu siyasetten salt bilimsel tavra kadar geniş bir alanı içine almaktadır. Bu geniş sorunlar yelpazesi içinde biz “Bilgi Sosyolojisi ve Toplumumuzun Bilgi Sistemi” kesiti içerisinde bir enstantane vermeye çalışacağız. Bu bağlamda önce ayaklardan birisini oluşturması bakımından genel olarak bilgi üzerinde durup bilginin bireysel ve toplumsal boyutlarını göstermeye çalışacağız. İkinci olarak genel çerçevesi itibarıyla Bilgi Sosyolojisi üzerinde duracağız. Ve nihayet kendi dünyamızda bilgi sistemi ve Bilgi Sosyolojisi ile ilgili genel bir değerlendirmeye yer vereceğiz.

Genel Olarak Bilgi ve Ele Alınış Düzeyleri

Bireysel Düzeyde Bilgi

Bilgi, kısaca, insanların ve toplumların, başta kendisi olmak üzere, çevresini bir zihni algılayış ve yorumlayış biçimidir. Bu önemine paralel olarak da insanı bilgi meselesiyle yüzyıllardan beri ilgilenmiş ve “bilgi nedir” sorusuna bir cevap bulmaya çalışmıştır. Bu arayışların iki alanda yoğunlaştığı görülmektedir: Din ve hikmet/felsefe. Din bilgi sorunlarını daha genel bir çerçevede ele alırken, felsefe daha sistematik açıklamalar sunmaya çalışmıştır. İşte bu felsefi çabalardan “bilgi teorisi” doğmuştur. Soyut düzeyde bilgi dendiği zaman da daha çok bu düzey anlaşılmaktadır.³

Bilgi Teorisi, bilgiyi teorik düzeyde ele alıp onu tasvir etmeye, başlıca sorunlarını toplum ve bilim farklılıklarının dışında genel ve soyut bir biçimde ortaya koymaya çalışan bir felsefi disiplindir. Buna göre bilginin tasviri ve başlıca aktar, bu konuda ortaya çıkan yanlış teoriler, bilginin kaynağı ve türleri, bilginin hakikatlığı ve bilgide ilerleme gibi sorunlar bilgi teorisinin ana konularını oluşturmaktadır.

Çağdaş bilgi teorisine göre bilgi, suje ile obje arasında aktar aracılığıyla elde edilen zihinsel bir olgudur. Ancak bu yargıya, sonucun dilsel bir ifadeye da-

3 Belirtildiği üzere bireysel düzeyde bilgi sorunlarını felsefenin bilim teorisine ele almaktadır. Bu konuda herhangi bir Felsefeye Giriş kitabından yararlanılabilir. Örneğin bkz. Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1983; Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş*, Ankara: Vadi Yayınları, 1996. Ayrıca Takiyettin Mengüşoğlu'nun *Felsefi Antropoloji* adlı eseri bilgi konusunda açıklayıcı bilgiler ihtiva etmektedir.

yandığı da eklenmelidir. Tanımda görüldüğü gibi bilginin belli başlı üç ögesi vardır: Suje, obje ve aktlar. Suje, genel olarak bilendir, yani insandır; özel olarak da insan zihnidir; obje, bilinen (insan sujesine misafir olan) soyut veya somut her türlü varlıktır; akt ise ikisi arasında kurulan bağıdır. İki kutuplu olgunun bir ucunu meydana getiren suje birçok özellik, fonksiyon ve eylemleriyle fert yani insandır. Objeye bilinmesi gerekli her şey, bazen insanın kendisidir. Ancak suje objeyi kavramak için bir çabanın içindedir. Dolayısıyla aktları yöneten de odur, buna karşılık obje bilinme konusunda kayıtsızdır. Bilginin ortaya çıkması için Suje ve obje birbirlerine muhtaç iseler de varoluş yönünden birbirlerine bağımlı değildirler. Yani ne suje objeyi meydana getirir, ne de obje sujenin bir ürünüdür; aradaki ilgi ontolojik değil gnoseolojik (bilgisel)dir.

Aktlar suje ile obje arasında bağı kurmaya yarayan bağlardır. İnsana dolaylı olarak ve duygusal yönden bilgi veren emotional aktlar varsa da herkese her yerde bilgi sağlayan asıl bilgi aktlarının en önemlileri algı, düşünme, anlama ve açıklamadır. Özellikle nesnel dünyadan elde ettiğimiz nominal bilgilerimiz bu aktlar yoluyla elde edilirler. Şüphesiz bunların her birinin öncelendiği yerler vardır ama önem bakımından hiç biri diğerine indirgenemez.

Bununla birlikte bu aktlar içerisinde ele alınan ama indirgemeci bir tavırla hakkı verilemeyen aktlar vardır. Meselâ, vahy ve sezi bu türden bir akttır. Bu aktların göz ardı edilmesinin sebebi herhalde, bilginin çoğu kere objeden nominal bir yolla elde edilebileceğine ilişkin bir paradigmanın etkinliğidir. Gerçekten sezgi ve vahiy verisi nominal olarak hiçbir nesneye denk düşmemektedir. Ama bu durum söz konusu bilgilerin gereksizliği anlamına gelmemektedir. Esasen bilgi ile ilgili yanlış telakkilerin önemli bir kısmı, bilgi öğeleri ve fonksiyonları ile ilgili indirgemeciliklerden kaynaklanmaktadır.

Gerçekten de tarih boyunca bilgi öğelerinden birisine önem verip diğerlerini ona indirgeme halinden bir yığın yalınkat iddia ve bunu ifade eden yanlış teori ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda mesela materyalizm bilginin yalnızca maddeye dayandığını iddia ederken, idealizm süreçte yegâne var olanın ide olduğunu ileri sürmüştür. Yine rasyonalizm yegâne bilgi atkının akıl olduğunu söylerken, empirizm bilgilerimizin yalnızca duyularımızdan geldiğini savunmuştur. Şüphesiz bunların her biri bir doğruluk payı taşımakla birlikte tek başlarına gerçeği ifade etmekten uzaktırlar. Çünkü bilgisel doğru bunların bileşkesinde ortaya çıkmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz üzere genel geçer bir bilgi teorisine göre bilgi, öğelerin sürece ortak katılımıyla gerçekleşir. Ontolojik olarak hiçbirinin önceliği yoktur. Ancak bilgi sürecinde duruma göre herhangi bir öğenin diğerlerinden daha aktif olma durumundan söz edilebilir. Bu bağlamda mesela bilme sürecini kuran sujedir, aktları o kullanır. Ama bu bile bilginin sadece sujeyle elde edildiği ve mesela objenin sujenin bir üretimi olduğu anlamına gelmez.

Bilgi teorisinin tartıştığı konulardan birisi bilginin kaynağı sorunudur. Bu sorun, kavramların kaynağına ilişkin bir tartışmadır. Çünkü bilgi, suje-obje ilişkisine bağlı bir kavram olgusu olarak ele alınca bilginin kaynağı sorunu da bu kavramların neye dayandığı sorusuna bağlanabilir. Kavramların kaynağı konusunda düşünce tarihinde üç temel akım ortaya çıkmıştır: Realizm (Gerçekçilik), Nominalizm (Adcılık) ve Konseptüalizm (Kavramcılık).

Bunlardan *Realizm'e* göre bilginin yapı taşlarını oluşturan kavramlar ne dış dünyadaki nesnelere elde edilmişlerdir, ne de zihin tarafından icat edilmişlerdir. Nesne ile kavram aynı anda vardır. Meselâ kalem kavramı kalem nesnesinden çıkarılmış değildir; tabi kalem de kalem kavramının bir ürünü değildir. İkisi arasında bir paralellik vardır. Bu bakımdan bilginizi ister nesneye, ister kavrama dayandırılmı, aynı derecede gerçekçilerdir.

Nominalizm'e göre kavramlar, nesnelere sonra, onlardan çıkarılmış olarak vardır. Bunlar nesnel dünyanın soyutlanmasıyla elde edilmişlerdir. Ortak özelliklere taktığımız adlardan ibarettirler. Dolayısıyla tümel kavramlar her haliyle gerçek değildirler. Mesela süt, kar, kireç ve benzeri nesnelere ortak bir özelliği (rengi) alınmış ve “beyaz” kavramı elde edilmiştir. Hâlbuki bu nesnelere bağımsız bir beyaz yoktur, dil olayı bunun en açık örneğidir. Sorunlu olmasına rağmen modern bilgi anlayışı nominal bir anlayıştır. Yani tüm kavramlarımız ve dolayısıyla bilgilerimiz nesnelere elde edilmişlerdir.

Konseptüalizm'e göre ise kavramlar nesnelere değil, zihnin soyutlanmasıyla elde edilmişlerdir. Ama realizmde olduğunun aksine, kavramlarla nesnelere arasında hiçbir paralellik yoktur. Buna göre bizde bir çanta kavramı, dışımızda da bir çanta vardır. Ancak ikisi arasında naif bir bağ yoktur. Bağ biz kurarız; hatta bu bağ, yerine göre yanlış bile olabilir.

İnsan bilgisinin kaynağı ile ilgili en önemli sorun, bilginin bir objeye dayandırılması ve bu objeye bağlantının bazı kabullerin dışında yeterince gösterilememesidir. Gerçekten de bazı bilgiler vardır ki bunlar aşırı realizmin nesne öncesine, nominalizmin nesne sonrasına yerleştirmesine uymamaktadır. Mesela değerlere ilişkin bir bilgi zorlanmaksızın hiçbir nesneye denk düşmez. Örneklendirmek gerekirse “adalet” fikrinin bir nesnesi yoktur. Meselâ yine ilham, vahy ve hatta beşerî dünyamızda bir haber ile bilgilenme, zorlanmaksızın bilgi teorisinin ileri sürdüğü hiçbir bilgi fenomenine uymaz. Onun için de bilginin kaynağı her haliyle tek türden bir kavram kaynağına indirgenemez. Belki daha doğru olan, İbn Sina'nın dediği gibi bilginin yapı taşları olan kavramların bu üç yoldan da geldiğidir.

Ne var ki şu anda genel geçer kabul edilen bilgi teorisi, bilgilerimizi, geliş yoluna göre ikiye ayırmayı yeğlemektedir: Apriorik ve aposteriorik bilgiler. Apriorik bilgi, “2 kere 2, 4 eder” örneğinde olduğu gibi deney öncesi bilgidir. Aposteriorik bilgi ise “su sıfır derecede donar” örneğinde olduğu gibi deney

sonrası bir bilgidir. Ancak ilkece yapılabilecek bu ayırım bu iki bilgi biçiminin birbirinden kopukluğu anlamına gelmez.

Bilgi teorisinin üzerinde durduğu sorunlardan birisi de elde ettiğimiz bilgilerin doğruluk düzeyidir ki kuram buna Bilginin Hakikatlığı adını vermektedir. Bilginin Hakikatlığı, bilginin *doğruluğu* ve *gerçekliği* gibi iki ana sorundan oluşmaktadır. Suje-aktlar uygunluğuna bilginin doğruluğu (immanent hakikat); aktlar–nesne uygunluğuna ise bilginin gerçekliği denmektedir. Bilginin doğruluğu mantığın konusudur. Mantıksal kriter de genel olarak kuralına uygun bir önerme formatı taşımasıdır. Bilginin gerçekliği ise kısaca suje ile nesnenin bağlantısının sağlıklı olması anlamına gelmektedir.

Buraya kadar, Bilgi Sosyolojisinin bileşkesinde yer aldığı iki alandan birisi olan bilgiyi toplumdaki soyutlanmış haliyle vermeye çalıştık. Şüphesiz bu bakış anlamsız olmamakla birlikte, sosyolojik açıdan eksik bir bakıştır. Çünkü yukarıda da belirtildiği üzere objeyle bağ kuran sujenin hangi toplumda yaşadığı, hangi değerlerle yüklü olduğu üzerinde durulmamakta, onu ortamdaki soyutlanmış bir olgu saymaktadır. Hâlbuki böylesi bir suje ancak farazi olarak var olabilir. Yani bilginin bir sosyal ortamda ele alınmasına ihtiyaç vardır ve işte Bilgi Sosyolojisi burada devreye girmekte ve bilgi sorunlarını toplum bağlamında ele almaktadır.

Toplumsal Düzeyde Bilgi

‘Genel Sosyoloji’ye⁴ göre her türlü beşerî oluşumun arkasında toplum bulunmaktadır. Dinî, ekonomik, siyasî, fikrî, tüm insanî olgular bir biçimde toplumsal yansımadır. Beşerî olguların kaynak bakımından topluma indirgenebilirlikleri eleştiriye açıksa da toplum–olgu arasında bir ilişkinin bulunduğu, mevcut olgunun oluşum, şekillenme ve dönüşümünde toplumun etkili olduğu şüphe yoktur. Bilgi olgusu da bunun dışında değildir. Burada olgular ilkece birbirleriyle ilintiye getirilmektedirler. Diğer kurumsal bakış açılarından farklı olarak Sosyoloji, bu ilişkiyi açıklarken duruma göre o kurumsal etkenin dışındaki faktörleri de devreye sokar ve üzerinde durulan sürecin daha bir anlaşılmasını sağlar.

Sosyolojinin kurucusu olan Durkheim’a göre yargılarımızın kökeninde bütün düşünce hayatımıza hükmeden birtakım öncüller vardır. Aristo’dan beri filozofların anlam kategorileri dedikleri mekân, zaman, sınıf, sayı, sebep, öz, kişilik bu öncüllerden bazılarıdır. Bunları işin içine katmadan hiçbir şeyi düşünemeyiz.⁵ Bu söz konusu kategoriler bir biçimde toplumsaldırlar. Esasen top-

4 Buradaki “Genel Sosyoloji” ifadesiyle sosyal bilimler dünyasında genel kabul görmüş ve etkinliğini hala sürdürmekte olan Durkheim’ın Sosyoloji geleneği, bir başka deyişle Sosyolojizm kastedilmektedir.

5 Emile Durkheim, “Din Sosyolojisi ve Bilgi Teorisi”, *Din Sosyolojisi*, Yasin Aktay ve M. Emin Köktaş (der.), Ankara: Vadi Yayınları, 1998, s. 140.

lumsal farklılaştırmanın dışında bunları açıklama şansımız yoktur. Meselâ zaman kavramının kendisini, bölmek ve ölçmek için kullandığımız süreçler veya onu ifade ettiğimiz nesnel işaretler olmaksızın ne olabileceğini tasarlama şansımız bile yoktur. Daha açık bir ifadeyle, yılların, günlerin ve saatlerin birbirini izlemediği bir zaman tasavvur edilemez. Bunlar ise geniş bir tarihsel süreç içerisinde toplumlar ve kültürler tarafından belirlenmiş ve üzerinde ortak uzlaşmalara varılmış ölçeklerdir

Aynı değerlendirme mekân ve diğer tüm kategoriler için de yapılabilir. Sözgelimi, bir şeyi ancak, bir başkasının yanında, önünde veya arkasında, güney veya kuzeyinde olarak düşünülebiliriz. Bunların ise aynı uygarlığın insanları tarafından konulmuş ölçekler olduğunda şüphe yoktur.

Her ne kadar bazı düşünürler bu kategorilerin yaratılıştan gelen, tecrübeden önce var olan ve eylemleri şartlandıran kalıplar olduklarını iddia ediyorlarsa da bu yaklaşım ciddi zorluklar doğurmaktadır. Bir kere bunların insan anlığında nasıl oluştuğu açıklamasız kalmaktadır. Kaldı ki bunlar çağa, topluma, zamana göre değişmekte ve hep yeniden kurulmaktadır. Meselâ mekân kategorisi her yerde aynı olmamaktadır. Yine kategorilerdeki ortak kanaat, toplumsal düzen zorunluluğuyla açıklanabilir. Zira eğer bu kategorilerde asgarî bir uzlaşma olmasaydı insanlar bu kategorileri kullanamaz ve anlayamazlardı.⁶

Ancak Durkheim, söz konusu kategorilerin aposteriorik bir yaklaşımla, salt ampirik kökenli oluşlarını da reddeder. Çünkü ampirik sonuçlar her zaman ortak bir uzlaşmayı sağlamazlar, toplumsal konsensüs daha farklı bir çizgidir. Buna bağlı olarak da toplumsallık daha karmaşık bir mekanizmadır. Düşünürün bu yargılarının eleştirilebilir yönleri bulunsa da diğer beşerî olgular gibi bilgi ve toplum arasındaki genel ilişkiyi açıklayabilecek durumdadır. Bundan sonra yapılabilecek iş, ikisinin temas noktalarının belirlenmesidir.

Bu açıklamalar açısından bakıldığında bilgi ve toplum arasındaki ilişkinin gösterilmesi, bilgi sistemi ve alt birimleriyle, toplumsal sistem ve onun alt birimleri arasındaki ilişkilerin gösterilebilmesi anlamına gelir. Başka bir deyişle bilgi, toplum arasındaki ilişkinin gösterilip bireysel (epistemik) düzeyin üzerinde bir kanaate varılabilmesi, kısaca toplum ve bilgi sistemlerinin alt sistemlere ayrılması ve bunlar arasındaki ilişkinin gösterilmesi demektir.⁷

6 Emile Durkheim, a.g.m. s. 149.

7 Bilginin toplumsallığı konusunda açıklamalar için Durkheim'in yukarıda adı geçen ve diğer eserlerinin yanında ilk elde şu eserlere bakılabilir: İbrahim Armağan, *Bilgi ve Toplum (Bilgi Sosyolojisine Giriş)*, İstanbul: Otağ Matbaası, 1974; Peter Berger ve diğerleri, *Modernleşme ve Bilinç*; George Gurvitch, *Sosyoloji ve Felsefe*, Kadir Cangızbay (der.), İstanbul: Değişim Yayınları, 1985; Jürgen Habermas, *İdeoloji Olarak Teknik ve Bilim*, çev. Mustafa Özel, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1993; Stuard Hughes, *Toplum ve Bilinç: Avrupa'da Toplumsal Düşüncenin Şekillenmesi (1980-1930)*, çev. Güzin Özkan, İstanbul: Metis Yayınları, 1985; Şerif Mardin, *İdeoloji*, Ankara: İletişim Yayınları, 1999.

Bilgi sistemi ve toplum arasındaki bağlantıyı göstermeye yönelik ciddi açıklamalardan birisi G. Gurvitch'e aittir. Ona göre hem toplumlar, hem de o toplumlardaki bilgi sistemleri yatay ve dikey bölmelere ayrılıp ilişkilendirilebilir. Yani bir topyekûn toplum ve bir de bunun alt birimleri vardır. Yine tüm bilgi tür ve şekillerinin yer aldığı bir genel bilgi sistemi ve bunun alt birimlerinden söz edilebilir ve bu iki alan hem makro, hem de mikro düzeyde ilişkilendirilebilir.

Gurvitch'in de analizlerinden hareketle, bilgi-toplum arasındaki ilişkinin üç düzeyde gerçekleştiği söylenebilir:

1. *Birinci düzey, iki sistem arasında makro seviyedeki ilişkidir.* Bu çerçevede her toplumun genel bir bilgi sisteminin olduğu ve dolayısıyla bu sistem içerisinde bütün bilgi türlerinin yer aldığı söylenebilir. Meselâ sanayi toplumunun naiv hayat bilgisinden teknik bilgiye, dinî bilgiden felsefi bilgiye kadar her bilgi türüne sahiptir. Ancak bilimsel ve teknolojik bilginin bir önceliği söz konusu edilebilir. Bu teknolojik bilgi onun kültür kodlarını taşır. Bu açıdan Rusya ve Amerika'nın teknolojik bilgi farklılıkları örnek verilemiştir.

Toplumdaki bu temel eğilim başat bilgi türü veya bilgi şeklinin de etkisiyle diğer bilgi türlerini yönlendirmektedir. Sanayi toplumunun bilgi şekli olarak deneysel bilgi tarzı ve bilgi türü olarak da bilimsel bilgi ön plana çıkmakla kalmamakta bu diğer bilgi türlerine de yansımaktadır. Yani öteki bilgi türleri de, onun rengini almaktadırlar. Sözelimi sanayi toplumunun dini bilgisi de oldukça nominal bir bilgi özelliği gösterir. Kültürel içkinlik içinde dinin bazı naiv esprilerini anlamak ve meselâ bu içkinlik içinde vahyi bir yerlere yerleştirmek zor olmaktadır. Hatta bundan dolayı dinî metinlerin otantikliğinin anlamını ve önemini kavramak kolay olmamaktadır. Bu mantığa göre metin zaten toplumsal bir üründür. Bu sebeptendir ki Hristiyan Batıda kutsal metinlerin otantikliğinin bir önemi bulunmamaktadır.

Sanayi toplumlarının bilgi türleri genel olarak sanayi olgusuna uygun olarak uzmanlık temel esprisine dayanmaktadır ve sürekli değişmektedir. Buna karşılık modern öncesi ve dışı geleneksel toplumların bilgisi genelde tecrübî bilgi şekli üstüne kurulmuştur. Bilgi türlerinin öncelik sıralaması da toplumsallık derecesine uygundur. Yani en önemli bilgi türü naiv hayat bilgisi, teknik ve dini bilgi olarak sürüyor, politik ve felsefi bilgiler geri planda kalmaktadır. Çünkü tecrübe doğrudan sosyal hayat ile ilgilidir. Burada sosyal hayat toplumsal düzen ve hiyerarşiyi destekleyen, oluşturup pekiştirerek süreklilik sağlayan değer ve normlara dayanır.

2. *Bilgi – toplum arasındaki ilişkinin ikinci düzeyi, iki ayrı sistemin alt birimleri arasındaki ilişkidir.* Gerçekten de farklı toplum düzeyleri farklı bilgi tür ve şekillerine yönelirler. Bu durum pek çok örnekle açıklanabilir. Meselâ bir tarikat ile dinî bilgi, bir sınaî kuruluşla teknolojik bilgi, aydın ile bilimsel bil-

gi, devlet veya sınıflar ile politik bilgi arasında kurulabilecek ilişki bu konuya örnek teşkil eder.

Bu çerçevede bir alt toplumsal birim olarak tarikat ya da dinî cemaat doğal olarak bir bilgi sistemi içindeki tüm bilgilere ihtiyaç duyar. Müntesipleri güncel hayatlarında naiv hayat bilgisinden hikmetî bilgiye kadar her türlü bilgiyle iç içe bulunurlar, gereken yerde bunları hayatlarında yansıtırlar. Ama dine daha duyarlı bir grupsal yapı olarak önceledikleri bilgi, teknik, politik veya bilimsel bilgi değil tabii olarak dinî bilgidir. Yani aşkınlık yüklü, anlam vermeli bir bilgiye olan ihtiyaçları daha fazladır. Hatta diğer bilgileri de mümkün olduğunca onun projeksiyonundan görürler. Bu durum o bilgi türlerinin perspektifini değiştirmese de bir seçicilikle önemseme, yorumlama, en azından eylemin başına bir niyet ekleme gibi durumlarla dinî bilgisel bir yön kazanır.

Şüphesiz bu tarikatın dinî bilgisi de toplumsallığın gölgesi altındadır. Cemaat, genele göre bazı özel tercihlerde bulunuyorsa da, bu anlayışlarına toplumun, konjonktürün eğilimleri yansır. Dünyeviliğin bir hayli ön plana çıktığı günümüzde dinî grupların sosyal hayat şartlarını oldukça yüksek tutmuş olmaları bunun bir delilidir.

3. *Üçüncü düzey; bilgi ya da toplumsal sistemlerden herhangi birisinin, karşı tarafın bir alt birimiyle olan ilişkisidir.* Meselâ bir aydın kesimin, bir dinî cemaatin, bir sosyal sınıfın, genel bilgi sistemiyle ilişkisi ve yine politik, dinî, bilimsel, teknik bilgi türlerinin genel toplumsal sistemle olan ilişkileri buna örnek verilebilir.

Bu çerçevede mesela bir sosyal sınıfın bütün bilgi türleriyle ilişkisi vardır. Politik bilginin bir önceliği olsa da sistemin bütünü onun için de her haliyle geçerlidir. Hatta politik başat bilgi türü fevkalade öncelenmiş, diğerlerini de yönlendirici, yer yer kapsayıcı bir biçim kazanmıştır. Bundan dolayıdır ki Marksist literatürdeki ideoloji, genel politik bilgi türünden daha kapsamlı bir anlam ifade etmektedir. Burada ideoloji bir tür olmanın ötesinde bir bilgi şekli olarak işlev kazanmaktadır. Çünkü sınıf bir sınıf bilincine göre vardır ve bu sınıf bilinci diğer tüm bilgi türlerini yok saymayı getirmiyorsa da sıradan bir politik bilgi türünden daha fazla bir anlam taşımaktadır.

Bu çerçevede bilgi-toplum ilişkisinin tipik sorunları vardır. Bilgi sosyolojisine göre genelde toplumsallık ve bilgi sistemi arasında bir denklik bulunmaktadır ve bu denklik işlevseldir. Sosyal varlığın ihtiyaçlarına denk düşecek şekilde bir bilgi örgüsü ve yine aynı şekilde var olan bilgi örgüsünü yansıtacak bir toplumsal olgu söz konusudur. Toplum ve bilgi sistemini baş harfleriyle ifade etmek gerekirse bu denklik ($T = B$) şeklinde bir denklemle gösterilebilir.

Bilindiği gibi bu formülde gösterilen sisteme iki taraftan da bir girdi sağlanabilir. Ancak bir süre sonra bu değişim dengenin öbür ucunda da yansımaları bulur ve bozulan denge yeniden sağlanır. Buna göre T kutbundan bir girdi

sağlandığında denklem, $B = T_1$ olmuştur. Bir süre sonra B de B_1 'e dönüşecek ve denklem $T_1 = B_1$ şeklini alacak ve bu böylece devam edip gidecektir.

Ne var ki günümüzde bilgi sistemi ve toplumsal düzen arasındaki söz konusu ilişki mutlak değil, görelidir. İki sistem arasında bir açıklık her zaman bulunur. Çünkü toplumlar özellikle kültürleşme süreciyle, kendi yapısının bir ürünü olmayan bir bilgi edinebildiği gibi, toplumsal değişim, dolayısıyla yeniden yapılanmalarda yeni bir bilgi örgüsüne neden olabilmektedir. Kaldı ki günümüzde bu ilişki ortamı fevkalade karmaşıktır.

Anlaşılabacağı üzere bilgi–toplum arasında bir denklik vardır ama birebir tekabüliyet yoktur. Bu çerçevede mesela her zaman büyük düşünürler bilgi birikimi bakımından güçlü kabul edilen toplumlardan çıkmamışlardır. Sıradan dâhi bile her zaman toplumla paralellik göstermeyebilir.⁸ Fikrî hareketler, çok defa onu kışkırtan şartlar içinde gelişmişse de bu gelişmenin odağında ferdin toplumu aşan önemli bir rolü bulunmaktadır. Bunun içindir ki, Buda, Sokrat gibi düşünürler toplumları tarafından mahkum edilebilmişlerdir.

Toplum–bilgi arasındaki söz konusu açıklık modern çağlarda daha da artmıştır. Çünkü toplumlara, teknik imkânlarla da bağlı olarak ekstra bir bilgi girdisi sağlanabilmekte ve bu bilgiler sağlıklı bir biçimde toplumsal yapılara yansıtılamamaktadır. Meselâ tüketim düşüncesi, tüketim imkânlarından önce gitmekte, bu da toplumsal rahatsızlıklara neden olabilmektedir.

Yine modern çağlarda Batı dışındaki pek çok toplumda çağdaşlaşma denen planlı ve yaptırımli dönüştürücülükler, naiv bir kültürleşmeden farklı olarak cereyan etmekte, bir yığın sorun doğurabilmektedir. Bu çerçevede kurumsal gelişmeler, meselâ zihniyet değişimleri, toplumlara özgünlüğün en iyi görüldüğü alan olan simgelerin dönüşmesi, (meselâ sembollerin gittikçe işaretsel hale gelmesi), toplum–bilgi arasındaki ilişkinin göreceliğinin arttığını göstermektedir. Tabii ki bu durum Bilgi Sosyolojisinin gerekliliğini ortadan kaldırmasa da onun yaklaşımını mutlak olmaktan çıkarıp göreceli hale getirmektedir.

2. Bir Bilim Olarak Bilgi Sosyolojisi

Bilgi Sosyolojisi, Sosyolojinin bir alt dalı olarak kendine has bir konuya, bir yönetime ve tabii ki bir tarihsel gelişime sahiptir.

Yukarıda da belirtildiği üzere *Bilgi Sosyolojisinin konusu* bilginin toplumsalılığıdır. Felsefî ve benzeri yaklaşımlardan farklı olarak Bilgi Sosyolojisi bilgi tarz ve türlerini, toplum ve üniteleri arasında keşiştirerek ilintilerini göstermeye, karşılıklı geçişlerin kurallarını belirlemeye çalışmaktadır.⁹

8 Cemil Meriç, *Umrandan Uygurlığa*, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1974, s. 215.

9 Bilgi Sosyolojisinin genel çerçevesini veren bir araştırma olarak bkz. Mustafa Aydın, *Bilgi Sosyolojisi*, İstanbul: Açılım Kitap, 2004.

Bilindiği gibi müstakil bir bilimin yeri ve önemi, genel olarak, yapılan bir bilimlerin tipolojisi içerisinde gösterilmeye çalışılır. Bu konuda yaygın olan bir sınıflamaya göre bilimler; doğa bilimleri, matematik bilimleri ve insan bilimleri olarak üçe ayrılmaktadır. Doğa bilimleri fizik, kimya, astronomi, jeoloji gibi bilimleri içermekte; insan bilimleri psikoloji gibi bireysel, tarih, antropoloji gibi toplumsal bilimleri kapsamakta; matematik bilimleri ise aritmetik, cebir, geometri, istatistik gibi bilimlerden oluşmaktadır. Bu tiplerede Bilgi Sosyolojisinin yeri insan bilimlerinden bireysel epistemoloji ve toplumsal bilim sosyolojinin üzerinde yükselmekte, doğa bilimlerinden sibernetik, matematikten de lojistikten birer yardımcı bilim olarak yararlanmaktadır.¹⁰

Bu açıklamaya göre Bilgi Sosyolojisi, bilgi sorunlarında epistemolojiden, toplumsal analizlerde ise sosyolojiden yararlanmaktadır. Yine karşılıklı korelasyonlarda sibernetiğe, bilginin sembol ifadelerinde lojistiğe dayanmaktadır. Ne var ki bu açıklamanın tamamlayıcı açıklamalara ihtiyacı vardır. Çünkü Bilgi Sosyolojisi belki herhangi bir sosyolojik birimden daha karmaşık bir yapıya sahiptir. Bu temel niteliğe bağlı olarak da daha pek çok bilimden aldığı gibi, pek çok bilime de bir şeyler verebilir. Meselâ bir yönüyle endüstri, din, sanat, siyaset sosyolojileri gibi kurumlar sosyolojileri, yerine göre Bilgi Sosyolojisine destek sağlayacak bilimler olarak görülebilir. Geri dönüşlü olarak da Bilgi Sosyolojisi bütün sosyal bilimlere az çok katkıda bulunabilir. Sözelimi siyaset sosyolojisinde siyaset, aydınlar ve ideoloji ilişkisi belki de en iyi şekliyle Bilgi Sosyolojisi'ne dayanarak açıklanabileceği gibi ruhban sınıf ve toplumsal bilgi sistemi içinde dinî bilginin konumu salt din sosyolojisinden daha açıklayıcı olabilir.

1. Bilgi Sosyolojisi'nin Tarihsel Gelişimi

Her bilimin tarihsel gelişiminde olduğu gibi Bilgi Sosyolojisinde de bilimin bizzat kendisinin tarihi ile bu bilime konu olarak alınan düşüncenin tarihsel gelişimi arasında ilkece bir ayırım yapmak gerekir. Elimizin altındaki formatta bir bilim çoğu kere yenidir veya en azından bir son dönem medeniyetinin bir algısıdır. Ama o özel düşüncenin tarihi insanlık düşünce tarihinin çok eski dönemlerine kadar geriye götürülebilir.

Bu açıdan baktığımızda yüzlerce ve belki binlerce yıldan beri Doğu'da ve Batı'da pek çok bilginin, ortaya koydukları düşüncelerle bir biçimde Bilgi Sosyolojisine katkıda bulunduğu söylenebilir. Uzak Doğu'da bir Çin bilgesinin, Orta Doğu'da bir peygamberin, Antik Çağ'da bir filozofun bu konuda önemli şeyler söylediğinde şüphe yoktur. Bu çerçevede yapılacak bir çalışma şüphesiz ortaya önemli belge ve bulgular çıkaracaktır.

Bilgi-toplum arasında bir ilişkiye genel olarak, farklı bilim örneklerinde olduğu gibi çok eskiden beri değişik yerlerde değinilmiş olmalıdır. Mesela klasik

10 İbrahim Armağan, *Bilgi ve Toplum (Bilgi sosyolojisine Giriş)*, s. 95.

İslâm medeniyeti döneminde bilgi-toplum arasındaki ilişkiye ilk dikkat çeken düşünürlerden birisi el-Birüni (973-1048)'dir. *El-Asaru'l-Bakiye* adlı eserinin girişinde insanları gerçeğe götüren sebepleri açıklarken hatanın sosyal/psikolojik bir teorisini kurmuş,¹¹ kısaca toplumsal şartların bilgiyi değiştireceğini belirtmiştir. XII. yüzyılda yaşayan ünlü düşünür Gazali, toplumsal şartların gereği olarak kavramların dönüşümü ve bilgi sisteminin donanımında aydınların rolü üzerinde önemli açıklamalarda bulunmuştur (aşağıda bu konuya tekrar döneceğiz). Yine XIV. yüzyılda yaşayan ünlü İslâm düşünürü İbn Haldun (1332-1406) *Mukaddime* adlı eserinin ilk sayfalarında tarihçiyi hataya sürükleyen sebepleri açıklarken, toplumsal şartların bilgi birikimine etkisi üzerinde durmaktadır.¹²

Ancak bir modern Bilgi Sosyolojisi formatındaki katkılar oldukça yenidir. Üstelik bu katkı öncü, kurucu, geliştirici olmak bakımından farklı düzeylerde gerçekleşmiştir. Condorcet, Saint-Simon, Comte ve Marx gibi bazıları öncülük etmiş; Jarusalem, Durkheim, Levy- Bruhl, Pareto, Weber ve Scheler gibi bazıları kuruculuk yapmış; Mannheim, Sorokin ve Gurvitch gibi bazı düşünürler de modern çağdaki sorunların çözümüne katkıda bulunarak gelişmesini sağlamışlardır.

Modern Bilgi Sosyolojisinin tarihsel gelişiminde Condorcet ve Saint-Simon, bilgi-toplum ilişkisine dikkat çekerek öncü düşünürler arasında yer almışlardır. Şüphesiz bu öncülükte Marx'ın önemli bir payı vardır. Onun sisteminde yer alan ve egemen sınıfın kendini meşrulaştırmada kullandığı ideoloji açıklamaları, eleştirilebilir yönlerine rağmen sınıf-bilinç arasındaki ilişkiyi gösterme bakımından ciddi bir Bilgi Sosyolojisi analizidir.

Bir diğer öncü, Sosyolojinin kurucusu sayılan Auguste Comte (1798-1857)'tur. Comte, evrimci bir anlayışla toplumların belli bir ekseninde, basamaklı bir şekilde ileriye doğru evirildiklerini açıklayan ünlü Üç Hal Kanunu'nda birbirini izleyen üç (dinî, metafizik ve pozitif) toplum basamağının bilgiye göre gerçekleştiğini söylüyordu.

“Bilgi Sosyolojisi” adını ilk defa kullanan Alman düşünür W. Jarusalem (1854-1923), *Tanıma Sosyolojisi* (1909) ve *Bilgi ve Düşünce Şekillerinin Zorunluluğu* (1924) gibi eserleriyle bilginin toplumsallığına ilişkin bazı önemli tespitlerde bulunmuştur. Sonraki dönemlerde, Alman düşünürler Bilgi Sosyolojisi'ne büyük ilgi göstermişler ve bu alanda Max Scheler, George Lukacs ve Karl Mannheim gibi isimler öne çıkmışlardır.

Şüphesiz asıl kuruculardan birisi, din, hukuk ve benzeri pek çok sosyolojik alt birimin de temsilcisi sayılan Emile Durkheim (1858-1917)'dir. Yukarıda söz edildiği üzere, Durkheim'a göre hemen her türlü beşerî oluşum gibi bilgi de

11 Akt. Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, s. 361.

12 İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan, 3 cilt, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986.

toplumsal bir üründür. Bir bireysel bilgiden söz edilecekse bunun kaynağı da toplumdur. Çünkü düşünürü göre kişisel bilinç kolektif bilincin bir uzantısıdır. Durkheim'in bu görüşleri genel sosyolojide olduğu gibi Bilgi Sosyolojisinde de önemli bir yeri işgal etmiş ve Bruhl, Mauss ve Gurvitch gibi pek çok düşünür üzerinde etkide bulunmuştur.

Bunların yanında İkel zihniyet araştırmalarıyla tanınan Fransız sosyal bilimci Lucien Levy-Bruhl (1857-1939), toplum tipleriyle bilgi tarzları arasındaki ilişkileri açıklamalarıyla; İtalyan sosyal bilimci Wilfredo Pareto (1848-1923), toplumsal katlarla bilgi tarzları arasındaki ilişkiyi gösteren yazılarıyla; Max Weber (1864–1922) Batı ve Batı-dışı toplumların rasyonel zihniyet tarzları üzerine yaptığı analizlerle; Max Scheler (1874-1928) bilgi sistemi ve içinde yer alan bilgi türleri üzerine yaptığı çalışmalarla Bilgi Sosyolojisinin tarihsel gelişiminde önemli rol oynamışlardır.

Karl Mannheim (1893-1947), konumuzla ilgili görüşlerini daha çok *Bilgi Sosyolojisinin Kuralları* adlı eserinde açıklamıştır. Ona göre Bilgi Sosyolojisi, bir yönüyle bilgi-toplum ilişkisini açıklama yollarını gösteren bir “yöntem”, diğer yönüyle ise bu ilişki üzerine konulmuş açıklamaları içeren bir teoridir. Bir teori olarak Bilgi Sosyolojisi, bilgi ve toplum arasındaki ilişkileri, özellikle sosyal ilişkilerin düşünceleri etkileme yollarını ve yapısal çözümlenmelerini gösterir ki bu anlamda Bilgi Sosyolojisi ampirik bir araştırmadır. Esasen Mannheim'a göre bilgiyi oluşturan sosyal şartlardır. Bilginin toplumsallığı, onun aposteriorik yönüyle ilgilidir. Bilginin toplumsal boyutunu yakalayabildiğimiz oranda onun, düşünürlerinin ilhamlarından ibaret olmadığını anlarız. Esasen bilim adamlarının en derin sezilerinin arka planında bile kolektif tecrübeler yatar. Sonuç olarak düşünce şekilleriyle, toplum şekilleri arasında kaçınılmaz bir ilişki vardır; farklı toplumlar farklı düşünceleri, farklı düşünceler ise farklı toplumları belirler.¹³

Mannheim'a göre diğer taraftan Bilgi Sosyolojisi, bilgi-toplum ilişkisinin ötesindeki temel farklılıkları ortaya çıkarma yöntemidir. Yani, bilginin temelinde “ayırıcı perspektif” adını verdiği bazı farklılıklar bulunmaktadır. Toplumsal bilginin oluşum ve dönüşümünü açıklayan da bu farklılıklardır. Bunlar genelde toplum bazında yatay-dikey, örgütlü-örgütsüz, halk-aydın gibi bir kısmı ikili toplumsal mekanizmalardır. Mesela dikey ilişki, bilgi farklılaşmasını daha iyi yansıtmaktadır.

Bilgi Sosyolojisi dendiği zaman hemen akla gelen düşünürlerden birisi şüphesiz A. Pitirim Sorokin (1889-1968)'dir.¹⁴ Sorokin'e göre tüm toplumların hayatı ve buna bağlı bilgi sistemleri bir “devri hareketler teorisi”ne uygun biçim-

13 İbrahim Armağan, *Bilgi ve Toplum (Bilgi sosyolojisine Giriş)*, s. 119 vd.

14 Bu konuda özellikle bkz. Alexandre P. Sorokin, *Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri*, çev. Mete Tunçay, İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1971.

de olup bitmektedir. Şekil bakımından Comte'un Üç Hal Kanunu'na benzeyen bu teoriye göre insanlık sırayla teolojik-sezgisel, rasyonel ve sensual olmak üzere üç basamaklı bir hayat yaşar. Gerçi Sorokin böylesi genel bir şema ile yetinmemiş, sosyal gerçekliğin karmaşıklığı üzerinde de ayrıntılı olarak durmuştur. Sosyal varlıkla kültürel varlığın aynı şeyler olduğunu kabul eden Sorokin kültürü kullanmayı tercih ederek incelemelerinin sonuçlarını sosyolojiden çok, bir kültürel antropoloji niteliğinde ortaya koymuştur. Ancak bu çerçevede kültürün (bilginin) toplumsal niteliğini, farklılık çizgilerini ayrıntılı olarak sergilemiştir.

Sorokin'e göre her kültür sisteminin kendine has sembolleri yahut felsefi varsayımları vardır. Bunlar kendini din, bilim, felsefe, edebiyat, müzik, ahlak, toplum, ekonomi, politika ve benzeri tüm örgütlenme biçimlerinde gösterir. Bir kültür sisteminden bir başka kültür sistemine geçen tüm olgular bir değişim geçirirler. Yani her sistem onu kendine göre yeniden şekillendirir. Yalnız ahlak gibi kurallar değil, teknik araçlar bile toplumlar için farklı anlamlar ifade eder. Sorokin'in ifadesiyle her medeniyetin kendine has bir fiziği, kimyası, vardır.

Şüphesiz Bilgi Sosyolojisinin yapısal sorunlarını tartışıp, konularının belirgin bir sistematüğini çıkaran düşünür George Gurvitch (1894-1965)'tir. Gurvitch'e göre Bilgi Sosyolojisinin iki önemli konusu vardır: Bilgi ile sosyal ortam arasındaki ilişki ve Bilgiler sistemi. Birincisi bir bilgi-toplum arasında bağlantıları kurma sorunudur. Gerçekten de düşünür toplumu, yine sistematize ettiği bilgi ile makro ve mikro düzeylerde ilişkiye getirmiş ve bunun ilk eldeki sonuçlarını göstermeye çalışmıştır. Genelde makro sosyolojik düzey bilgi sisteminin topyekun toplumla ilişkisini ifade ederken, mikro-sosyolojik düzey alt grupsal yapıların, yine alt bilgi türleriyle ilişkisini göstermeyi amaçlamaktadır.

Bilgiler sistemi, Gurvitch'e göre toplum açısından bilgilerin bir sistematüğünü ifade eder. Burada bir tipoloji yapar. Düşünüre göre bir toplumdaki bütün bilgiler, bazı eksenler ve özellikler doğrultusunda bir sistem oluşturur ki buna "Bilgiler Sistemi" denir. Gurvitch'e göre bilgiler sistemi, "bilgi şekilleri" ve "bilgi türleri"nden oluşur. Bilgi türleri bilginin niteliğiyle; şekilleri ise bilginin niceliğiyle ilgilidir. Bir başka ifadeyle bir toplumdaki bilgi sistemi, kendine özgü perspektifleri olan bir seri bilgi türünden oluşur. Yine bilgi sisteminde niteliksel çizgide ortaya çıkan bilgi tarzları vardır ki bunlara 'bilgi şekilleri' adı verilir.

Bilgi türleri naiv hayat bilgisi, teknik bilgi, dinî bilgi, politik bilgi, sanatsal bilgi, bilimsel bilgi ve felsefî bilgi tiplerinden oluşmaktadır ki bunlar birbirlerinden kendine has özel bir yaklaşım biçimiyle ayrılmaktadırlar. Buna karşılık bilgi şekilleri daha genel ve simgesel bilgi tarzlarıdır ki en temel olanları sezgisel, tecrübî, deneysel ve dogmatik bilgi şekilleridir.

Aslında günümüzde, işlediği konular itibariyle Bilgi Sosyolojisi kapsamında değerlendirilebilecek pek çok çağdaş sosyal bilimciden söz edilebilir. İdeoloji, aydınlar sosyolojisi, bilinç olguları gibi konularla ilgilenen düşünürler de, çalış-

maları itibariyle, Bilgi Sosyolojisi kapsamında değerlendirilmelidirler. Bu çerçevede Batı'da Peter Berger, Sennet; bizde ise Sabri F. Ülgener, Şerif Mardin gibi isimler sayılabilir.¹⁵

2. Bilgi Sosyolojisinin Ele Aldığı Konular ve Yöntem Sorunu

Bilgi sosyolojisi ile ilgili bu bölümü yöntem sorularıyla ilgili kısa bir açıklama ile noktalayalım. Bilgi sosyolojisinin izlediği yöntem şüphesiz genel sosyal bilimler metodolojisidir. Bu ise muhtemel sebeplilik kanunundan yararlanan Bilgi Sosyolojisinin hipotetik-dedüktif (varsayımsal tümdengelimci) bir yöntem kullanarak toplum ve bilgi arasındaki ilişkileri açıklamaya çalışması demektir. Sağlıklı bir sonuç vermesi için genelde tümevarımla birlikte kullanılan tümdengelim, esasta tümel önermelerden tikel önermelerin çıkarılmasını sağlayan bir yöntemdir. Ancak söz konusu yöntem bir nedensellik ilkesi içinde anlam taşır.

Bilindiği gibi nedensellik ilkesi olgular arasındaki anlamlılığı belirten bir önermedir. Bu anlam ise bazen yeterlilik, bazen de gereklilik ifade etmektedir. Bilim dünyasında ise nedensellik ampirist ve rasyonalist düşünürlerin tartışmalarının ötesinde belli kayıtlarla kullanılır. Bu açıdan nedenselliğin temel özellikleri şöyle ifade edilebilir:

- a) Nedensellik fonksiyonel bir nitelik taşır. Buna göre bir bütünü meydana getiren parçaların hem tek başına, hem de bir bütün içerisinde görevleri vardır. Daha önemlisi bu parçalar arasındaki ilişki tek yönlü değildir. Sebep sonucu, sonuç da sebebi etkiler. Bir sosyal bilim olan Bilgi Sosyolojisi dili kullanmak gerekirse bilgi sistemi toplumu, toplum da bilgi sistemini etkiler.
- b) Nedensellik ihtimal bildirir: Aynı değişkenler zaman ve şartlara göre farklı sonuçlar verirler. Yani nedensellikte tek bir zorunluluk yoktur. Bu bakımdan sonuç mutlak değil, ancak muhtemeldir.

Bilgi Sosyolojisinin başlangıçta sözünü ettiğimiz hipotetik-dedüktif yöntemi, işte böylesi fonksiyonel nedensellik ilişkisi içinde çalışan ve tümevarımla tümdengelimli birlikte kullanan bir yöntemdir. Yani hipotetik-dedüktif yöntem iki temel noktaya dayanmaktadır:

15 Yukarıda adı geçen kaynakların yanında Bilgi Sosyolojisini doğrudan konu alan eserlerden bazıları şunlardır: İbrahim Armağan, *Bilgi ve Toplum (Bilgi sosyolojisine Giriş)*; Raymond Aron, *Aydınların Afyonu*, çev. İzzet Tanju, İstanbul: Tur Yayınları, 1979; Zygmund Bauman, *Yasa Koyucular ve Yorumcular*, çev. Kemal Atakay, İstanbul: Metis Yayınları, 1996; Peter Berger ve diğerleri, *Modernleşme ve Bilinç*; C. E. Blacke, *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri*, çev. Fatih Gümüş, Ankara: İş Bankası Yayınları, ts.; George Gurvitch, *Sosyoloji ve Felsefe*; Abdullah Laroui, *Tarihsellik ve Gelenek*, çev. Hasan Bacanlı, Ankara: Varlık Yayınları, 1993; Şerif Mardin, *İdeoloji*, Ankara: İletişim Yayınları, 1999; Daryush Shayegan, *Yaralı Bilinç*, çev. Haldun Bayrı, İstanbul: Metis Yayınları, 1991; Alexandre P. Sorokin, *Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri*; Korkut Tuna, "Bilgi, Toplum ve İthal Bilgi Üzerine, I", *Sosyoloji Dergisi*, 1991, 3. Dizi-2. Sayı, s. 87-114; ; Korkut Tuna, *Batılı Bilginin Eleştirisi Üzerine*, İstanbul: İÜEF Yay., 1993; Karl Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya*, Ankara: Epos Yay., 2002; Karl Marks, *Alman İdeolojisi*, çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yay., 2004; E. Doyle McCarty, *Bilgi Kültürü: Yeni Bilgi Sosyolojisi*, çev. A. Figen Yılmaz, İstanbul: Chivi Yazıları, 2002.

- a) Açıklayıcı nitelik gösteren bir varsayım ya da teoriden, kontrol edilebilir sonuçlar çıkarmak,
- b) Çıkarılan sonuçları, ilişkin oldukları gözlem ya da deney verileri ile karşılaştırarak genel ilkelere varmak. Rahatlıkla anlaşılabilceği gibi bunlardan birincisi tümdengelim, ikincisi ise tümevarıma işaret etmektedir.

3. Türkiye’de Bilgi Sosyolojisi

Şüphesiz her toplum gibi tarih boyunca toplumumuzun da kendine özgü bir bilgi sistemi var olmuş ve ilk dönemlerden günümüze kadar bazı değişimler geçirmiştir. Kısaca “atlı göçebe kültür” olarak adlandırılan ilk dönemlerin bizim açımızdan önemli yönü, bir toplumun oluşum sürecindeki değerlerin bilgiye dönüşmesi ve “kültür kodları” olarak yüzyıllar boyu etkili olmasıdır. Gerçekten bu en sade dönemlerinde kültürümüzün genelde insancı, devletçi, halkçı, yardımlaşmacı, dinî-ahlakî normlara bağlı, halk için savaşı gibi nitelikler taşıdığı bilinmektedir. Bunların büyük bir kısmı çağına göre geliştirdiği kurum ve kuruluşlarla sürüp gelmiş, dışarıdan aldığı kültürel öğelerin benimsenmesinde, deyim yerindeyse doğal bir ayıklama görevi yapmıştır. Çünkü kültür kodları toplumun bütününe benimsenen en temel sosyal olgulardır. Esasen eski kültür kodları, sembol, mit ve ritler, her toplumda olduğu gibi bizde de hemen her çağda şöyle ya da böyle milletimizin bilgi sisteminin toplumsal ortamını oluşturmuştur.¹⁶

İslâm döneminde, eski kültür kalıplarının yanında İslâm’ın temel konu ve kavramları üzerinde yoğun biçimde durmuş ve toplumumuz bu ortak medeniyete önemli katkılarda bulunmuştur. Mesela Hoca Ahmet Yesevilerle belirginleşen Tasavvuf felsefesi eski ve yeni anlayışın tipik bir sentezini oluşturmuştur. İbn Sina, Farabi ve benzeri düşünürler, IX.-XII. yüzyıllar arasında altın çağlarını yaşayan İslâm medeniyetine katkılarımızın açık örnekleridir. Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular ve Osmanlılarda bu çizgi hep yükselerek devam etmiştir. Özellikle Selçuklular döneminde coğrafi ve kültürel çevre ile etkileşimde kültür tarihinin özgün sentezleri ortaya konulmuştur.¹⁷

16 İslam öncesi bilgi sistemi ile ilgili önemli birkaç kaynak şöyle sıralanabilir: Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul: MEB Yayınları, 1971; Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mevkuresi Tarihi*, İstanbul, 1969; H. Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul: TDK Yayınları, 1936; Bahaeddin Ögel, *İslâmiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1962; Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ı Lugat-it-Türk*, çev. Besim Atalay, Ankara, 1939; Muharrem Ergin, *Dede Korkut*, İstanbul: MEB Yayınevi, 1971.

17 Klasik İslâm Medeniyeti kapsamı içindeki bilgi sistemimizi konu alan pek çok eser vardır. Bunlardan bir kaçının adı şöyle sıralanabilir: Sigrud Hunke, *Avrupa’nın Üzerine Doğan İslam Güneşi*, çev. Servet Sezgin, İstanbul: Bedir Yayınları, 1972; İsmail Hami Danişmend, *Garp Membarlarına Göre İslâm Medeniyeti*, İstanbul: Yağmur Yayınları, 1972; Cara de Vaux, *Les Penseur de L’Islam*, Paris, 1921; W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. Prof. Dr. Fuat Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1963; Hilmi Ziya Ülken, *İslam Düşüncesi: Türk Düşüncesi Tarihi Araştırmalarına Giriş*, İstanbul: Ülken Yay., 2007.

Osmanlılar, XVI. yüzyıl sonlarına kadar başarı çizgisini hep yükseltmişler, ancak XVII. yüzyıl başlarından itibaren fikrî bir gerileme dönemine girmişlerdir. Şüphesiz bunun iç ve dış pek çok sebebi vardır. Bir taraftan Avrupa, yeni sömürgeler, keşif ve icatlarla bir güç birikimine giderken Osmanlı jeopolitik ve jeostratejik bir ablukanın içinde kalmış, diğer taraftan içeride müspet bilimlere gittikçe kapanıp, yalnız dinî bilimlerle yetinmesi, bilgi sisteminin gerilemesine neden olmuştur.

Gerçekten de Osmanlı'da müspet bilim, felsefe ve teknik kullanımındaki gerilemeye paralel olarak dinî bilimler ve özellikle fıkıh sistemi de zayıflamıştır. XIX. yüzyıldan itibaren Batı ile fikrî bir etkileşime girilerek bir dinamizm verilmiş, değişik alanlarda yeni ve önemli gelişmeler sağlanmıştır. Ne var ki bilgi sistemi bakımından kendine has bir çizgi tutturamadığı, eski ve yeni değerler arasında içten bir bağ kurmada zorlandığı için de bir düalizm, günümüze kadar var olagelmıştır.

Cumhuriyet döneminde daha önce başlamış olan Batı kültürüyle etkileşime hız verilmiştir. Ancak aydınların genelde bilimsel ve teknik bilgi türlerine ağırlık verme isteği beklenenin aksine gecikmeli işlemiş, merkezî seçkincilikle özdeşleştirilmiş ideolojik/politik bir bilgi tipi ağırlık kazanmıştır. Burada yeni bir rejim belirleme ve onu yerleştirme kaygısı önemli rol oynamış, böylece gelişme dinamiğini sağlayan bilgiler bu yeni dönemde de ikinci planda kalmıştır. Batı'nın davranış kalıpları, gelenek ve göreneklere, hukuk anlayışı öncelikle verilmeye çalışılmış ve siyasî mekanizma-halk bütünleşmesi yeterince sağlanmadığından, yönetime ilişkin sorunlu bir politik bilgi ön planda olmuştur. Bu defa da Osmanlı'nın bilimsel bilgiye kapanışı olarak gördüğümüz olumsuz bir gelişmenin aksine ama sonuçları itibarıyla benzer biçimde uzun zaman kaba bir pozitivizmin içinde mahsur kalmıştır.

Geldiğimiz nokta itibarıyla üzerinde durmamız gereken hususlar şöyle sıralanabilir: Bir kere İslâm'ın bilgi anlayışına göz gezdirmemiz gerekiyor. Çünkü İslâm pek çok konuda olduğu gibi, belki daha fazlasıyla bilgi anlayışımızda bir kültür kodudur. İkinci önemli nokta İslâm düşüncesinde Bilgi Sosyolojisinin yeridir. Üçüncüsü ise Osmanlı'dan Cumhuriyete bilgi sistemimizin dönüşümü ve sorunlarıdır. Nihayet Cumhuriyet döneminde Bilgi Sosyolojisi literatürünün kısa bir değerlendirmesi yapılacaktır.

1. İslâm Düşüncesinde Bilgi Sorunu

İslâm düşüncesinde bilgi üzerine çok şey söylenmiştir. Bilginin mahiyeti, yolları, kaynakları ve benzeri konular sadece Kelam ve İslâm felsefesi formatlarında ele alınmamış, derinlemesine olmasa bile sıradan din kitaplarında bile konu edinilmiştir. Çünkü genelde bilgi imanla paralel gidecek bir olgu olarak düşünülmüştür.

İslâm'a göre bilgi, kaynağı bakımından en temel bir sınıflamayla, beşerî ve ilahî bilgi olarak ikiye ayrılabilir. Beşerî bilgi nominal, yani nesneye dayanan bir bilgi iken, ilahî bilgi aşkın kökenli, bir başka deyişle, duyum öncesi realist bir bilgi türüdür.

İslam açısından bilginin en önemli sorunları, söz konusu (beşerî-ilahî) iki bilgi ve genel olarak bilgi ile insan davranışları arasındaki ilişki noktalarında toplanabilir. Bu söz konusu sorunların merkezinde ise bilgi-değer bağlantısı bulunur. Burada İslâmî değerler, sürece bir projeksiyon sistemi olarak katılırlar. Değer dünyamızın en belirgin kesitlerinden birisini teşkil eden İslâmî değerler; seçilen konunun tercihinden argümanların toplanmasına, bunların yorumlanmasından ifade edilip raporlaştırılmasına kadar yönlendirici bir rol oynarlar. Hemen belirtmeliyiz ki dinin konumlanmadığı durumlarda arka plandaki profan inanç sistemi aynı görevi yerine getirir.

İslâm'a göre modern öncesi dönemlerde dünyanın başka yerlerinde olduğu gibi hem bilgi, hem de bilgin tipi çeşitliydi. Bu bağlamda bizim dinî/geleneksel kültürümüzde âlim, hâkim, fakih, arif, rasih birbirinden farklı bilgilere sahip kişileri ifade etmek için kullanılıyordu. Yani bunlar genelde bugünkü aydın-halk ikilemindeki aydına denk düşüyorlarsa da bilgi farklarına bağlı olarak taşıdıkları misyonlar farklıydı. Mesela fakih, kişisel-zihinsel bir çaba ile elde edilmiş bilgi sahibi bir kimse iken; hâkim, bir veri olarak bilgiye sahip kimse demektir.

2. İslâm Düşüncesinde Bilgi Sosyolojisi

İslâm düşüncesinde Bilgi Sosyolojisi sorunları genelde diğer pek çok konuda olduğu gibi diğer disiplinler içerisinde ele alınmıştır. Mesela Din Sosyolojisinin Dinler Tarihi içerisinde ele alınması gibi Bilgi Sosyolojisi alanında da aynı yol izlenmiştir. Söz konusu soruna değişik yerlerde değinilmiştir. Mesela klasik İslâm medeniyeti döneminde bilgi-toplum arasındaki bağlantıya ilk dikkat çeken düşünürlerden birisi el-Birûnî'dir. *El-Asaru'l-Bakiye* adlı eserinin girişinde insanları gerçeğe sürükleyen sebepleri açıklarken hatanın sosyal/psikolojik bir teorisini kurmuş, kısaca toplumsal şartların bilgiyi değiştireceğini belirtmiştir. XII. yüzyıl başlarında yaşayan ünlü İslâm düşünürü Gazali (1054-1111), toplumsal şartların gereği olarak kavramların dönüşümü ve bilgi sisteminin donanımında aydınların rolü üzerinde önemli açıklamalarda bulunmuştur. Yine XIV. yüzyılda yaşayan İbn Haldun (1332-1406) *Mukaddime* adlı eserinin ilk sayfalarında tarihçiyi hataya sürükleyen sebepleri açıklarken, toplumsal şartların bilgi birikimine etkisi üzerinde durmaktadır.

Burada bir örnek olarak aldığımız Gazali'nin gerçekten modern Bilgi Sosyolojisi anlayışına çok yakın tespitlerde bulunduğunu görürüz. Gazali'ye göre bilgi sistemi genelde toplumsal gelişmelere bağlıdır. Bir kere ortaya konulduktan sonra öylece ebediyen sürüp gitmez. Bilgi genelde araştırmaya dayanır, bu ise belli öncüller ve yöntemlerle olur. Bu öncüller zamanla yitirilince düşüncemi-

zin yapı taşları olan kavramlar da anlamlarını yitirir, bilgi belirsizleşir ve statikleşir. Düşünürümüze göre henüz İslâm'ın V. yüzyılında böylesi olumsuz bir durum yaşanmaktadır.

Gazali'ye göre herhangi bir dönemde ortaya konulmuş kavramların toplumsal değişmelerin etkisiyle içleri boşalmakta, önceki anlamlarını yitirerek yerine göre olumsuz bir mana kazanabilmektedirler. Gazali bu tezini ispatlayabilmek için beş kavram seçmişti: *İlim, hikmet, fıkıh, tevhid ve tezkir*. Gazaliye göre şimdi bu dinî terimlerin hiç biri beş yüz yıl önce Kur'an tarafından yüklendikleri anlamı taşımamaktadırlar. Üstelik daha iyiye ve daha ileriye bir gelişme olmamış, aksine anlamlarını yitirmişlerdir.¹⁸ Üstelik bu değişim din bilimlerinde yaşanmaktadır, çünkü altını çizerek belirtmeliyiz ki nesnel dünyadan elde edilen nominal bilgilerimiz değişken olmak durumundadır. Gazali'nin endişesi, en azından salt biçimleriyle değişmeyen değer ifadelerinin zamanla olumsuz anlamlar kazanmalarındadır.

Gazali bilimleri “dini” ve “dünyevî” olarak ikiye ayırır. Din bilimleri genelde tefsir, hadis, fıkıh, kalam gibi bilimlerdir. Dünyevî bilimler ise, “felsefî bilimler” olarak da adlandırdığı, matematik, mantık, doğa bilimleri, metafizik (ilahiyat), siyaset ve ahlâktır. Gazali bunlardan sadece ilahiyata yani metafiziğe karşıdır. Çünkü insanların benimsediği metafizik bir dünyevî bilim olamaz; bu, inanılan dine has olarak kalır. Dolayısıyla da felsefenin metafiziği İslâm ile uyuşmaz. İslâm'ın metafiziği her dininki gibi kendine özgüdür. Ama diğer bütün bilimler herkesin ortak bilgi alanlarıdır. Gazali, yaklaşık 800 yıl önce yaptığı bilimler sınıflamasında, Comte'un sosyolojiyi koyduğu yere ahlâk bilimini koyar.

Gazali, ilmin temel taşları olan kavramlarda kendini gösteren söz konusu olumsuz fikri tablonun dinî ve dünyevî iki bilim alanını da kapsadığını düşünür. Gazali'ye göre yeterli bir araştırmaya konu yapılmadığı için, felsefî bilimler dediği dünyevî bilimler de gerilemiştir. Şüphesiz Gazali'yi ilgilendiren daha çok dinî bilimlerdi. Çünkü ona göre bunlar daha V. yüzyılda esaslı bir gerilemenin içindeydiler. Ünlü *İhya*'sını öncelikle din bilimlerini bu çıkmazdan kurtarmak ve yeniden canlandırmak amacıyla yazmıştır. Bu bağlamda, eserinin tam adının *İhya-i Ulumiddin (Din İlimlerinin Canlandırılması)* olması anlamlıdır.

Gazali toplumdaki bilgi sisteminin gerilemesini kavrama bağlı genel bir açıklama ile yetinmemiş analitik bir yorum da getirmiştir. Buna göre bir toplumdaki bilgi sistemi öncelikle aydınlar (ulema) ile ilgili bir durumdur. Yani ilerleme onların payesi olduğu gibi bir gerilemeden de öncelikle onlar sorumludur. Ona göre çağının aydınları ilmi yeterince temsil edememektedirler ki bunun değişik sebepleri vardır. Halka yol gösterici olmaları gereken bilim adamları saraylarda, konaklarda sultan ve meliklerin koltuklarının altında yağ-

18 Ebu Hamid b. Muhammed el-Gazali, *İhya-i Ulumiddin*, İstanbul: İlim Basımevi, R. 1341, c. I, s. 28.

cılık yapmaktadırlar. Bilim adamlığının o derûnî niteliği bozulmuş, iş çıkarıcılığa dökmüştür. İlmî denen iş de “horoz dövüşü”ne dönüşen ve hiçbir sonuç elde edilmeyen cedelleşmelerden ibarettir.

Ona göre bilginler toplumun doktorlarıdır. Ne var ki önce kendileri hastadır. Siyasal bozuluşun asıl nedeni de bilginlerin eleştirici-yol gösterici muhalefet görevlerini yerine getiremeyişleridir. Düşünürümüze göre bir toplumdaki bilginler hiyerarşisi bozulunca siyasî yapı da bozulur. Eğer kötü kadılar, ehliyetsiz alimler olmasaydı, melikler bu kadar yozlaşmaz, dolayısıyla halk da bu kadar dejenere olmazdı. Çünkü basit ve çıkarıcı bilginler yöneticilerin çevresinde dönmekte, hiçbir yanlılığı eleştirmemekte, aksine pek çok olumsuzlukları onaylamaktadırlar.¹⁹

Bu noktada Gazali daha ilginç bir şey üzerinde durur: Bilgi iyiden formelleştirilip belli kalıpların içine hapsedildiği zaman şeklen bir şeyler oluyor görünse de içeriğini yitirmektedir. Mesela alimlere formel biçimlerden bir şey sorulduğu zaman ciltler dolusu konuşur da çözüm gerektiren hayatî bir şey sorduğunuz zaman bir şey söylemeye kadir olamazlar. Bilgi daralmasına paralel olarak bilginlerin toplumdaki fonksiyonları da pek daralmıştır. Bunlar cami görevliliği, vakıf mütevelliliği, vasiyet memurluğu, yetim malı bakıcılığı ve biraz da kadılık ve devlet memurluğudur. Tabi böyle bir görevi elde edebilmek için de rakiplerini ahlâk dışı yollarla alaşağı etmek de sıklıkla başvurulmuş bir yol olmuştur.

Devlet adamlarıyla ilişki arttıkça aydınının bilgi seviyesi de düşmektedir. Güncel bir ifadeyle bilim siyasallaşmaktadır. Gazali bu durumdan kurtulabilmek için bilim adamlarının melik ve sultanların koltuklarının altından çıkmalarını, saraydan inip halkın arasına, araştırma alanına inmelerinin gerektiğini ısrarla vurgular; çünkü saray, bilim adamını olumsuz bir şekilde şartlandırmakta, bilgi de gerilemektedir.

Gazali bilim adamının fiilen siyasette bulunmasını da onaylamaz. Yönetici ayrı olmalı ama bilim adamı onu uyarmalı ona yol göstermelidir. Sultanlar ve diğer yöneticiler karşısında deyim yerindeyse hep bir aydın muhalefeti bulunmalıdır.

Şüphesiz önemli bazı gelişmelere rağmen İslâm dünyası klasik İslâm uygarlığının durduğu özellikle XIII. yüzyıldan beri ciddi bilgi sorunlarına sahiptir. Gazalinin üzerinde durduğu sorunlar daha da fazlalaşarak uzun zaman İslâm dünyasının en önemli temsilcisi sayılan Osmanlı döneminde de devam etmiştir.

3. Osmanlı'dan Cumhuriyete Bilgi Sisteminin Sorunları

1. Osmanlı'da Fikri Hayatın Organizasyonu

Her toplumda olduğu gibi Osmanlı'da da fikrî birikim, edebiyat, bilim, sanat ve benzeri ünitelerden meydana geliyordu. Bu bakımdan fikrî hayat, özel olarak bir zümrenin işi sayılmazsa da ilmiye denen, resmîyette “ulema-

i rüsum” olarak adlandırılan ve Şeyhülislam tarafından temsil edilen bir zümre aracılığıyla yürütülüyordu. Bu zümrenin merkezî kuruluşu ise medrese idi.

Osmanlı fikir hayatının temelinde Selçuklu kurumları, bu arada ondan devralınan bir medrese olgusu vardır. Teşkilat açısından bakarsak medrese Osmanlı’da doruk noktasına ulaştı, Şeyhülislam başkanlığında başlı başına teşkilatlı bir zümre oluşturdu.²⁰ Ancak hemen her dönemde olduğu gibi Osmanlılar döneminde de fikrî hayat bunların tekelinde kalmamış, meselâ Katip Çelebi, Evliye Çelebi, Âli, Peçevi ve sayılamayacak kadar çok ve özgün denebilecek bilim adamı bu sınıfın dışından çıkmıştı. Yine de kabul edilmelidir ki, özellikle yükseliş dönemlerinde ilmiye sınıfı, medrese çerçevesinde fevkalade bir fikrî seviye ve teşkilatlanmaya sahipti.

Osmanlı’nın ilk açtığı fikri kurum, Orhan Bey’in İznik Medresesidir (kuruluş 1330). Fikrî hayat yer yer yukarıda kısaca sözünü ettiğimiz genel tabloyu zorlayacak biçimde XIV. yüzyıldan XVI. yüzyıl sonlarına kadar önemli sayılabilecek gelişmeler gösterdi.²¹ Yerleşim birimlerinde pek çok medrese açıldı, bilim adamları yetişti.

Osmanlıda medrese, bütün öğretim kurumlarına şamil değildi, mesela ilköğretim bunun dışındaydı. Camiye bağlı öğretim kurumları, Kur’an Kursları, Enderun gibi saray okulları hep medrese dışı sayılırlardı. Medrese çoğu lise seviyesinde okullardı ve programı genelde skolastik bir özellik taşıyorsa da, bütün dönemler tamamıyla böyle olmamıştı. Zaman zaman konulmuş kaldırılmış olmasına rağmen dinî olmayan bilimler de okutulmuştu.

Muhtevadaki bazı eksiklikler bir tarafa, kuruluş yönünden fevkalade olan ilmiye sınıfı XVI. yüzyıldan itibaren bozulmaya, özellikle ilmî seviyesi düşmeye başladı. Yalnız müderrisler değil, asistanlar (ki Danışmendler deniyordu) ve öğrenciler ilimden uzaklaştılar. Koçi Bey, ünlü risalesinde, 1594 yılına kadar tavin, terfi ve ilmî seviyenin düzenli gittiğini ama bundan sonra her şeyin altüst olduğunu belirtir. Koçi Bey’e göre bunun en önemli sebeplerinden birisi Şeyhülislam Sun’ullah Efendi ile başlayan üst düzeydeki azillerin meydana getirdiği ürkekliktir.²² Çünkü geçim endişesine düşen şeyhülislam, kazasker ve müderrisler, herkesin hatırını hoş tutma yoluna gitmişler, softalar arasından asistanların seçim ilkelerine riayet etmemişlerdir. Belli kademelerde hizmet etmeden yükselme demek olan “tafra” da artmıştır. Vakıflar devamı sağlamak amacıyla maaşları yevmiye hesabına göre öderken zamanla bu sistem de bozulmuş, dolayısıyla medreseye devam etmeme durumu yaygınlaşmıştır.²³

20 Fazlur Rahman, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ ve Mehmet S. Aydın, İstanbul: Selçuk Yayınları, 1981, s. 232.

21 Abdülhak Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970, s. 16.

22 Zuhuri Danışman, *Koçibey Risalesi*, İstanbul: M. E. Basımevi, 1972, s. 27.

23 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinde İlimiye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965, s. 69.

Esasen ilmiye, bu dönemlerde, şekilde olduğu kadar muhtevada da büyük problemlere sahipti. XVII. yüzyıldan itibaren, yukarıda da belirttiğimiz gibi, tabii bilimle, felsefe, yüksek matematik vb. gibi dersler öğretimden kaldırılmış, ilim kadrosu gittikçe Arapça ve dinî bilimlere indirgenir hale gelmişti. Ne var ki aşağıda üzerinde duracağımız gibi bunlarda da fevkalade bir varlık gösterilemedi. Sözün kısası bazı pratik bilgi veren ilkokullar, cami dersleri; mimarlık, mühendislik, tabiplik gibi mensubunu çırak- kalfa – usta ilişkisi içinde yetiştiren bazı branşlar ve çoğu Batı etkisinde saraya bağlı bazı okullar dışında eğitim ve öğretim faaliyetleri, buna bağlı olarak da genel fikri hayat XIX. yüzyıl başlarında hiç de iç açıcı değildi.

Fikri Hayatın Gelişme Seyri ve Gerileme sebepleri

Osmanlı, genel olarak bir gerileme süreci ve imkânsızlıklar devralmışsa da başlangıçlarda zikre değer bir başarı gösterdiği söylenebilir. Özellikle birer uygulamalı fikir alanı olarak değerlendirebileceğimiz hukuk, sosyal düzen, sanat, edebiyat ve mimaride fevkalade sonuçlar elde edebilmiştir. Bu müspet çizgi, Fatih dönemi merkez olmak üzere XVI. yüzyıl sonlarına kadar sürmüştü, dana sonra yerini, gittikçe artan bir durgunluğa terk etmiştir.

Ne var ki XVI. yüzyıl ortalarında fikrî hareket ağırlaşmaya başlar. Molla Lüt-fi'nin, ulemaya karşı katı akılcı bir tutum takındığından dolayı 1494 yılında yargılanarak idam edilmiş olması, bize bazı ipuçları vermektedir. Çünkü olay sadece fena düşünceli bir mollanın cezalandırılmış olması değil, fikrî yetersizliğin fiilî güçle bastırılması ihtiyacının doğduğunu da işaretlemektedir.

Ancak böylesi münferit olayların ötesinde yine de müspet bir gelişme sürmektedir. Matematikçi ve astronom Mirim Çelebi, Celal Devvai, akıl hastalarını musiki ile tedavi metodunu getiren Ahi Çelebi; deniz coğrafyacılığına ait eserleriyle tanıdığımız Piri Reis, Seydi Ali Reis (Katib-i Rumi), Matrahçı Nasuh (matematikçi) ve Hoca Sadettin Efendi o dönemin önemli isimleridir. Ne var ki deniz coğrafyacılığı gibi özel alanlarda dünya çapında bazı gelişmelere rağmen genelde çerçeveye gittikçe daralmaktadır.²⁴

XVI. yüzyılın sonlarında yüksek matematik ve felsefe kadro dışı bırakılmış, astronomi olumsuz bir hedef haline getirilmiş; Hoca Sadettin ile arası açılan devrin Şeyhülislamı Ahmet Şemseddin Efendinin bir fetvasıyla 1580 yılında rasathane yıkılmıştır. İslâm düşüncesinin başlarında dinî bir bilim gibi algılanan astronomi, artık bu çerçevenin dışında görülür hale gelmiştir.

Gerçi bu olumsuz gidişten sıkıntı duyanlar da yok değildir. *Şakaik-i Numaniye* ve *Mevzuatü'l-Ulum* gibi ünlü eserleriyle tanıdığımız Taşköprülüzade Ahmet Efendi,²⁵ Tokatlı Lütü Efendi, İznikli Ali Bey gibi düşünürler bu gidişten yakınmaktadırlar. Ama bütün bu yakınmalar fayda vermeyecek, istenmeyen sonuç gerçekleştirecektir.

24 Abdulhak Adnan Adivar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 91.

XVI. yüzyıl genelde mevcutların tekrarıyla geçmiştir. Tıpta bile henüz Gale-nos ve İbn Sina'nın görüşleri tekrarlanmaktadır. Şüphesiz bu yüzyılda kendi-sinden en çok bahsettiren Katip Çelebi (1608-1656)'dir.²⁶ O, aralarında *Keşfüz-zünün*, *Mizanülhak*, *Cihannüma*'nın da bulunduğu 20 kadar eser yazmıştır. Katip Çelebi (özellikle *Mizanülhak*'da) tabiat bilimlerini savunduğu kadar din-bilim uzlaşması üzerinde de detaylı olarak durur. Sınırlı da olsa Batı düşünce hayatıyla ilişkisi bulunan Katip Çelebi, bir eleştiri fikrine sahiptir ve her haliyle skolastikle savaşıdır.

Bu yüzyıllardaki fikrî ağırlığın en önemli sebeplerinin başında şüphesiz içi-ne kapanma ve dış dünya ile etkileşimin az oluşu geliyordu. Sağlıklı bir düşün-ce mekanizması, olup bitenlerden zamanında haberdar olup bunları cevap-landırması gerekiyordu. Hâlbuki bu mekanizma işlemez hale gelmişti. Mesela 1543 yılında ileri sürülen Kopernik sisteminden, Batı dünyasında büyük çal-kantılar meydana getirmiş olmasına rağmen, Osmanlı'da 142 yıl sonra haberdar olunmuştu.

Bununla beraber XVIII. yüzyılda bazı gelişmeler de olmuş; İbrahim Müte-ferrika ile birlikte 1726 yılında matbaa Türk fikir hayatına girmiş; tıpta bazı ye-ni düzenlemeler yapılmış, Batı'daki fikri gelişmeler takip edilmeye başlanmıştır. Ne var ki bu gelişmeler yine de genel olarak medrese dışında sürüyordu. Hatta İbn Sina'nın yüzyıllarca örnek alınan eserleri, İbn Haldun'un *Mukaddi-mesi* gibi önemli kitapların orijinine uygun tercümelerine ancak XIX. yüzyılda teşebbüs ediliyordu.

Osmanlı'da söz konusu ettiğimiz fikrî gerilemenin sebepleri maddeler ha-linde şöyle sıralanabilir:

- a. Bilim Kavramındaki Belirsizlik,
- b. Tabiat Bilimlerine ve Felsefeye Kapanış,
- c. Program ve Metod Yetersizliği,
- d. Devlet Desteğinin Oynadığı Olumsuz Rol,
- e. İslâm'ın Evrensel Hoşgörüsünden Uzaklaşma,
- f. Bilgin-Seleksiyon Sisteminin Bozulmuş Olması,
- g. İslâm Biliminin Dünyevi Karakterinin Anlaşılabilirliği ve skolastizm sorunu.²⁷

Batı bilgi dünyasında Rönesans'tan itibaren esaslı gelişmeler olmuştu. XVIII. yüzyıldan sonra İslâm dünyası, Batı'daki bu gelişme ile karşı karşıya gel-di, ani ve güçlü bir Batı etkisinde kaldı. Şüphesiz bu da yeni bir fikri gelişme se-bebi idi. Ne var ki bunun bir sonucu olarak ikilik gibi sorunlar doğdu. İslam

25 Bkz. Taşköprülüzade, Ahmet Efendi, *Mevzuat'ül-Ulum*, çev. Oğlu Kemalettin Mehmet Efendi, İstanbul: İkdam Matbaası, R. 1313.

26 Bkz. Katip Çelebi, *Mizanü'l Hak*, İstanbul, R. 1306.

27 Bu maddeleri şu makalemizde ayrıntılı olarak tartışmış bulunuyoruz. Bkz. Mustafa Aydın, "Osmanlıda Fikri Gerilemenin Genel seyri ve Sebepleri", *Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fa-kültesi Edebiyat Dergisi*, 1990, sy. 5, s. 163-184.

dünyası ve özellikle Osmanlı, Batı'daki gibi bir gelişme sürecini kendi içinde kurmada zorlandı.

Yukarıda geriliğin sebebi olarak sıraladığımız pek çok nedenin belli bir noktaya kadar yarardan uzak oldukları söylenemez. Hatta bütün sebeplerin bunlardan ibaret oldukları da iddia edilemez. Böylesi toplumsal bir olguda ekonomik şartlardan tasavvufi uygulamalara, ferdin gelişmemesinden dünya siyasî ortamına kadar pek çok faktörün payı vardır.

Ne var ki yine de Osmanlı örneği göstermiştir ki bir sosyal düzenin sürekliliği, ona eşlik edecek güçlü bir fikir ortamına bağlıdır. Esasen Bilgi Sosyolojisi bize, toplumsal yapılarla o toplumun bilgi sistemi arasında görece de olsa bir denklemin bulunduğunu göstermektedir. Bunun bir başka ifadesi, toplum yönünden gerilemeyle fikri gerilemenin bir bakıma aynı anlama geldiğidir. Bunun için geleceğe güvenle bakmak isteyen toplumlar bilgi sistemlerinin sağlıklı çalışması için de çaba harcamak zorundadırlar.

2. Cumhuriyet Türkiye'sinde Bilgi Sosyolojisi

Türkiye'nin Cumhuriyet döneminde salt Bilgi Sosyolojisi formunu taşıyan yeterli çalışma yapılmamıştır. Yani bu konuda doğrudan 'bilim sosyolojisi' adını taşıyan eserler bulunmamaktadır. Ancak bu adı taşımasa da disiplini ilgilendiren geniş bir literatür vardır. Ne var ki bu malzeme de yeterince değerlendirilmiş değildir. Yani Bilgi Sosyolojisinin ele aldığı zihniyet, aydınlar, ideoloji, sanat ve dil, din ve değer vb. gibi ana konular göz önüne alındığında, ortaya bu alanların hemen çoğunda hiç de küçümsenemeyecek geniş bir literatürün bulunduğu söyleyebiliriz.

Zihniyet çözümlemelerinde ilk akla gelen düşünürlerimizden birisi Mümtaz Turhan'dır. Turhan hemen bütün eserlerinde toplumsal değişme ve kurumsallaşmalarla -kendinin sık kullandığı bir ifadeyle- attitud (zihniyet, bakış, algılayış biçimi) arasında bir ilişki kurmaya çalışmıştır. Son 300 yılda en büyük sevdamız olan modernleşmeyi de bu açıdan değerlendirmiştir. Ona göre önemli olan, Batı'dan hemen bazı kurumların alınmaması değildir, bir zihniyet değişimidir. Bundan dolayı o toplumsal değişimlerimizi "Garplılığın Neresindeyiz?" sorusu çerçevesinde açıklamaya çalışmıştır.²⁸

Zihniyet bağlamında çalışmalar yapan bir diğer önemli düşünürümüz Sabri F. Ülgener'dir. Sombart-Weber çizgisini izleyen Ülgener de hemen bütün eserlerinde sosyal ekonomik hayatımızın arka planında zihniyet dünyamıza bir ışık tutmaya çalışmıştır. Elimizdeki hemen bütün eserlerinin ve makaleleri-

28 Turhan'ın konumuz bakımından önemli eserleri şunlardır: *Garplılığın Neresindeyiz*, İstanbul: Yağmur Yayınları, 1967; *Üniversite Problemi*, İstanbul: Yağmur Yayınları, 1967; *Kültür Değişmeleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1987.

nin bu konuya hasredildiğini görürüz. Weberyen bir tarzla pürüten etik (tutum ahlakı) onun bir ömür zihnini meşgul eden asıl sorudur. Tutum ahlakı ise din başta olmak üzere bir toplumun maddi ve manevi tüm kültürel öğelerinin bileşkesinde oluşan bir sosyal projeksiyon sistemidir ki bu bakış Bilgi Sosyolojisinin temel yaklaşımını oluşturmaktadır. Yani o çalışmalarında tabir caizse Bilgi Sosyolojisinin bir yerli profilini çizmiştir.²⁹

Bilgi Sosyolojisinin önemli konularından birisi olan “aydınlar” konusunda da ciddi çalışmalar vardır. Cemil Meriç, Sabri F. Ülgener ve Şerif Mardin bu alandaki çalışmalarıyla ilk akla gelen isimlerdir. Toplumsal sorunlarımızı kültür ve uygarlık düzeyinde tartışan Meriç, özellikle *Umrandan Uygarlığa* ve *Mağaradakiler* gibi eserlerinde toplum bağlamında bilgi ve bilgin üzerinde ayrıntılı olarak durmuştur. Aydınlar konusunda son zamanlarda lisans-üstü düzeyde çalışmalar yapılmış ve bunlardan bazıları kitaplaştırılmıştır. Mesela bu konuda Hüsamettin Arslan’ın *Epistemik Cemaat*’ı tam anlamıyla bir Bilgi Sosyolojisi çalışmasıdır.³⁰

Bu arada belirtmeliyiz ki ülkemizin aydın sorunu özellikle birkaç yüzyıldır çok önemli bir Bilgi Sosyolojisi sorunudur. Çünkü normal şartlarda gayet doğal karşılanabilecek halk-aydın ikilemi patolojik denebilecek düzeylerde seyretmekte, pek çok sıradan konuda bile ilginç örnekler yaşanmaktadır. Genel Bilgi Sosyolojisinin bilgi/bilgin ile toplumsal kapasite arasındaki göreceli bile olsa kabul edilen denklik, burada iyiden iyiye tartışmalı bir hal almaktadır.

Bilgi sosyolojisinin bir diğer önemli konusu olan “ideoloji” üzerinde de kayda değer eserler verilmiştir. Bu konuda yine ilk akla gelebilecek isimlerden birisi şüphesiz Şerif Mardin’dir. Mardin’in bu konuya katkısı yalnızca *İdeoloji ve Din ve İdeoloji* adlı ve pek çok basımı yapılmış eserleriyle değil sınırlı değildir. Başta Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler olmak üzere Türkiye’de modernleşme çerçevesinde gerçekleşen dönüşümü konu alan hemen bütün eserleri, etos değişimini irdelediği için bir Bilgi Sosyolojisinin ilgi alanına giren çalışmalar olarak değerlendirilebilir.³¹

29 Ülgener’in konumuzla ilgili eserleri şunlardır: *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul: Der Yayınları, 1981; *Zihniyet Aydınlar ve İzmler*, Ankara: Mayaş Yayınları, 1983; *Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti*, Ankara: Mayaş Yayınları, 1984.

30 Aydınlarla ilgili olarak bkz. Hüsamettin Arslan, *Epistemik Cemaat*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 1992; Ahmet Yüksel Özemre, “Bilginler Hiyerarşisi ve Zaafları”, *Türkiye Gazetesi*, 15 Mart 1990; Ahmet Yüksel Özemre, “Effendia Olayı ya da Beyefendiler Takımı”, *Türkiye Gazetesi*, 15 Şubat 1990; Necdet Subaşı, *Türk Aydınının Din Anlayışı*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999; Edward W. Said, *Entelektüel: Sürgün, Yabancı, Marjinal*, çev. Tuncay Birkan, İstanbul: Ayrıntı Yay., 1994; Julien Benda, *Aydınların İhaneti*, çev. Cem Soydemir, Ankara: Doğu-Batı Yay., 2006.

31 Bkz. Şerif Mardin, *İdeoloji*, Ankara: İletişim Yayınları, 1999; a.mlf., *Din ve İdeoloji*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983. Bu konuda ayrıca Fransız Bilim Akademisi’nin hazırlattığı ve Fahrettin Arslan’ın dilimize çevirdiği *İdeolojiler ve Bilimler* adlı eser, (İstanbul: Umran Yayınevi, 1981, s. 36–53), ideolojinin farklı yönlerini ortaya koyan önemli bir çalışmadır.

Bilgi sosyolojisinin kapsamı içinde ele aldığı sorunlardan birisi de şüphesiz bilgi bağlamında dil ve sanattır. Sanatın toplumsal dili üzerinde kayda değer bir şeyler söyleyenlerin başında şüphesiz Beşir Ayvazoğlu gelmektedir.³² Şüphesiz hermeneutik ile ilgili çalışmalar buraya eklenmelidir. Bir bilgi formu olarak dil, Turan Koç tarafından analiz edilmiştir. Bu çalışmalarda özellikle bir örneklem olarak din dili üzerinde durulmuştur. Hüsamettin Arslan'ın hermeneutik ile ilgili olarak Suzan Hekman gibi yazarlardan yapmış olduğu çevriler söz konusu literatüre önemli katkılarda bulunmuştur. Yasin Aktay'ın hermeneutik hakkında kaleme aldığı pek çok makalesi bulunmaktadır. *Tezkere* dergisinde bunun pek çok örneğini bulabiliriz.³³

Bilgi, din ve değer ilişkileri çerçevesinde yapılan çalışmalar da burada zikredilmelidir. Bu konuda ilk akla gelebilecek isimlerden birisi özellikle *Bilgi ve Değer* adlı eseriyle Hilmi Ziya Ülken'dir. Ülken'in³⁴ bu eseri sosyolojik olmanın çok felsefidir. Ancak eser yine de, bilgiyi değerle kesıştirmesi onu bilgi teorisi kapsamında bir eser olmanın ötesinde Bilgi Sosyolojisiyle ilişkili hale getirmektedir. Gerçekten de bu haliyle *Bilgi ve Değer*, bizde Bilgi Sosyolojisinin önemli kaynak eserlerinden birisi olarak kabul edilmelidir.

Doğrudan bilgiye vurgu az ise de Din sosyolojisi çerçevesindeki bazı çalışmalar da ülkemizdeki Bilgi Sosyolojisi literatürü için potansiyel bir birikim olarak görülebilir.³⁵

Sociology of Knowledge and Knowledge System of Our Society

Mustafa Aydın

Abstract

Knowledge is one of the most fundamental issues of human being and it is generally the mental self-perception and self-interpretation of men and societies. Knowledge has always been treated by religion, science and especially philosophy and this treat-

32 Beşir Ayvazoğlu, *Aşk Estetiği*, Ankara: Birlik Yayınları, 1982.

33 Hermeneutik ve bu alanın ünlü düşünürleri Mannheim, Gadamer, Foucault ve Derrida'nın görüşleri için bkz. Suzan Hekman, *Bilgi Sosyolojisi ve Hermeneutik*, çev. Hüsamettin Arslan ve Bekir Yıldız, İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999. Ayrıca bkz. Erol Göka, Abdullah Topçuoğlu ve Yasin Aktay, *Önce Söz Vardı, Yorumamacılık Üzerine Bir Deneme*, Ankara: Vadi Yayınları, 1996.

34 Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Bilgi ve Değer*, Ankara: Kürsü Yayınları, ts.; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Selçuk Yayınları, 1966.

35 Örnek olarak bkz. Mustafa, Aydın, "Dil Bağlamında Din ve İslâm Dili", *Umran*, 2001, sy. 85, s. 47-54; Mustafa Aydın, "Bilgide İslamilik Üstüne Düşünceler", *Umran*, 1997, s. 31.

ment mostly has been at individual level. According to the theory of knowledge which is the most concrete example of approaching knowledge at individual level, knowledge is a mental fact which is obtained through actions as perceiving, thinking, understanding and explaining, and expressed through language.

While there have been some interpretations approaching knowledge from social point of view, it is quiet recently that this approach is tried in systematical way. It is sociology of knowledge that has emerged as subdiscipline of sociology to embrace this issue. Sociology of knowledge in this framework studies the social structures, typologies and formations, as well as the knowledge systems and their interrelationships.

Turkish society has got as unique knowledge system as all societies from past to present. However this system of knowledge has many variations and differentiations to be focused on beginning from the pre-Islamic and nomadic culture through the classical age of Islamic civilization which is based on an important cultural code through Ottoman times to the republican periods. Undoubtedly Turkish society in all these periods has its own accumulations that might correspond to that knowledge system and sociology of knowledge.

Given this accumulation it can be said that the knowledge system of Turkish society has its own problems which have been inherited from the classical Islamic civilization and later on gained some more complicated dimensions. The ottoman case gives as a typical example of this. In the Republican period besides the remaining problem of serious dichotomy there have been considerable developments regarding the sociology of knowledge. This article tries to examine this process.

Keywords: Individual Knowledge, Knowledge System, The Sociality of Knowledge, Sociology of Knowledge, Mentality, Ideal Backwardness.

Bilgi Sosyolojisi ve Toplumumuzun Bilgi Sistemi

Mustafa Aydın

Özet

Bilgi, insanlığın en temel sorunlarından birisidir ve genel olarak insan ve toplumların kendisini ve çevresini bir zihni algılayış ve yorumlayış yoludur. Bilgi, insanlık tarihi boyunca din, bilim ve özellikle felsefe tarafından ele alınmış ve bu yaklaşım çoğu ke-re bireysel düzeyde olmuştur. Bilginin bireysel düzeyde ele alınışının en somut örneği olan felsefenin Bilgi Teorisine göre, bilgi suje – obje arasında algı, düşünme, anlama ve açıklama gibi aktlar aracılığıyla elde edilen ve dilsel olarak ifade edilebilen bireysel zihni bir olgudur.

Geçmişte de bilgiye toplumsal düzeyde bakan yorumlar varsa da bu bağlamda sistematik olarak ele alınışı yenidir. İşte bu yaklaşımdan Sosyolojinin bir alt disiplini olan Bilgi Sosyolojisi doğmuştur. Bilgi sosyolojisi bu çerçevede toplumsal yapılar, tür ve şekilleriyle birlikte bilgi sistemleri ve bunlar arasındaki ilişkileri ele almaktadır..

Bizim toplumumuzun da geçmişten bu güne her toplum gibi kendine özgülüklerde bir bilgi sistemi var olagelmıştır. Ancak bu bilgi sistemimiz, İslâm öncesi atlı göçebe kültürü, önemli bir kültür koduna dayanan klasik İslâm uygarlığı dönemi, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde de üzerinde özel olarak durmayı gerektiren farklılıklara sahiptir. Şüphesiz bu dönemlerde hem bilgi sistemimiz ve hem de Bilgi Sosyolojisine denk düşen bir birikimimiz vardır.

Bu birikime bakıldığında bilgi sistemimizin klasik İslam medeniyetinden arta kalan ve daha sonra yeni boyutlar kazanan sorunlarımızın olduğu söylenebilir. Osmanlı bunun tipik bir örneğini vermektedir. Cumhuriyet döneminde hala devam eden ciddi bir ikilem sorununun yanında Bilgi Sosyolojisi bakımından değişik konularda şüphesiz önemli gelişmeler de olmuştur. İşte bu makale bu süreci de kısaca değerlendirmeyi amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Bireysel Bilgi, Bilgi Sistemi, Bilginin Toplumsallığı, Bilgi Sosyolojisi, Zihniyet, Fikri Gerileme.